

רגשות כלפי בעלי חיים בקרב האליטה העוסמאנית באסתנבול,

1720-1453

עידו בן עמי

תקציר

מטרתה העיקרית של הדיסרטציה "רגשות כלפי בעלי חיים בקרב האליטה העוסמאנית באסתנבול, 1720-1453" הינה לבחון תגובות רגשיות שונות אשר אנשי החצר העוסמאנית עודדו וביטאו כלפי בעלי חיים בעידן הקדם מודרני. בהשפעת הגישה המטריאלית, אני מתייחס לבעלי חיים שונים הנזכרים במגוון רב של מקורות עוסמאניים כאל אובייקטים שנועדו לעורר רגשות בקרב האליטה שיצרה וצרכה את המקורות הללו. אני תופש את ביטויי הרגש הללו כחלק מתהליך של הבניה חברתית ותרבותית המתכתבת עם הנורמות והערכים של בני התקופה. בכך, אני מבקש להשיג שתי מטרות: הראשונה הינה לצרף את המחקר הנוכחי אל השיח המחקרי על אודות ה- 'Animal Turn', המבקש למקם את בעלי החיים בחזית המחקר ההיסטורי. המטרה השנייה היא להציג באמצעות בעלי החיים הללו גישה חדשה לבחינת רגשות ולשלב אותה במסגרת המחקר העוסמאני. אני מבקש להציג את האליטה העוסמאנית הקדם מודרנית כקבוצה חברתית שהשתמשה בבעלי חיים שונים בכדי להבליט את הלגיטימציה השלטונית של בית עוסמאן, ואף נהנתה מנוכחותם במסגרת חגיגות אימפריאליות. יתר על כן, אני מתאר כיצד האופנים שבאמצעותם ביטאה קבוצה זו רגשות כלפי בעלי חיים השתנו בתחילת המאה השבע-עשרה כתוצאה מהשינוי החברתי שחוותה האליטה בתקופה זו כאשר אנשים ממעמד חברתי נמוך חדרו אל שכבת העילית.

בפרק המבוא אני מסביר את ההיגיון העומד מאחורי החיבור שיצרתי בין בעלי חיים ורגשות. עד כה, מרבית המחקר העוסמאני העוסק בבעלי חיים מתמקד בגורם האנושי ובאופן שחיות נוצלו לצרכים מגוונים. בשונה מכך, השיח על אודות ה- 'Animal Turn' מעודד חשיבה היסטורית אחרת, לפיה בעלי החיים אינם קיימים למענם של בני אדם אלא חיים לצידם. כפי שטוענת חוקרת הרנסאנס אריקה פאדגי (Fudge), אם היסטוריונים לא יכירו בחשיבותם

המרכזית של בעלי חיים בחייהם של בני אדם, "ההבנה ההיסטורית שלנו תהיה מוגבלת, שכן היבטים שונים שלה יוותרו ללא חקר".¹

אחד מן ההיבטים הללו הוא הממד הרגשי. בשל העובדה שבעלי חיים העסיקו את הדמיון האנושי מאז ומתמיד, ניתן להחשיבם כסוכנים (agents) שבעזרתם היסטוריונים יכולים ללמוד על אודות תגובות רגשיות שונות. ואולם, ישנן כמה אופנים שונים שבאמצעותם ניתן לענות על שאלות כגון מהו רגש ואיך ניתן לעוררו. על כן, אני בוחן גישות שונות העוסקות בהתעוררות רגשית, החל ממודלים העוסקים ב-'רגשות בסיסים' וכלה במודלים העוסקים ב-'הבניה חברתית' של רגשות.² לאחר סקירה של כמה מהמחקרים הדומיננטיים בתחום זה בקרב היסטוריונים, אני מבקש לטעון כי על אף חשיבותם של הממדים הביולוגיים והפסיכולוגיים לתהליך היווצרות הרגש, בכל מה שקשור למחקר היסטורי, גורמים חברתיים ותרבותיים משכנעים יותר ולכן עדיף להתמקד בהם.

במסגרת הגישה המתודולוגית הנשענת על יסודות חברתיים ותרבותיים כתנאי להיווצרות רגשות, אני עושה שימוש נרחב במושג 'קהילות אמוציונאליות' (Emotional Communities).³ לשיטתי, האליטה העוסמאנית של אסתנבול בתקופה הקדם מודרנית הורכבה מתתי-קהילות רגשיות שכללו את משפחת הסלטאן, לצד אנשי דת, מנהל, צבא, רוח ואחרים. כפי שטוען חוקר הספרות העוסמאנית וולטר אנדריוו (Andrews), קבוצות אלו כללו אנשים מלומדים אשר יצרו לטובת הכלל תסריטים רגשיים (סיפורים, שירים, תמונות וכו') תוך כדי שימוש באוצר מילים רגשי (מילים, דימויים, סמלים וכו').⁴

בשונה מהמודלים הביולוגיים התופשים רגשות כתופעה אוניברסאלית, השימוש במודלים חברתיים מאפשרים את יסוד התיקוף (Periodization) החשוב לקיומו של מחקר היסטורי. מסגרת הזמן שבה עוסקת דיסרטציה זו נמשכת מ-1453 עד 1720. בכדי להצביע על שינויים שחלו על התסריטים הרגשיים שיצרה האליטה העוסמאנית, אני נסמך על המושג 'האימפריה העוסמאנית השנייה' שהגה ההיסטוריון באקי תזגיאן (Tezcan). לשיטתו, במהלך המאה השש-

¹ Erica Fudge, "Foreword", in Martha Few and Zeb Tortorici (eds.), *Centering Animals in Latin American History* (Durham: Duke University Press, 2013), ix-xi.

² כפי שמתארים זאת הפסיכולוגים גיימס גרוס וליסה פלדמן-בארט, ניתן להציב את המודלים הללו על שני קצותיו של ציר זמן דמיוני המתאר גישות שונות של היווצרות רגש. ראו: James J. Gross and Lisa Feldman Barrett, "Emotion Generation and Emotion Regulation: One or Two Depends on Your Point of View", *Emotion review*, 3 (2011), 8-16.

³ Barbara H. Rosenwein, *Emotional Communities in the Early Middle Ages* (London: Cornell University Press, 2007).

⁴ Walter Andrews, "Ottoman Love: Preface to a Theory of Emotional Ecology", in Jonas Liliequist (ed.), *History of Emotions, 1200-1800* (London: Pickering and Chatto, 2012), 23-24.

עשרה הארוכה ('האימפריה הראשונה'), המדינה העוסמאנית הכילה מדיניות ריכוזית שהונהגה בידי שלטון המועבר בירושה.⁵ בתקופה זו, הקהילה הרגשית של האליטה הכילה בעיקר אנשי צבא ומנהל ששמשו כעבדיו של הסלטאן. אולם, בתחילת המאה השבע-עשרה ('האימפריה השנייה') נוצרה תקופה חדשה בהיסטוריה עוסמאנית: הודות להתפתחויות כלכליות שונות שאפשרו את כניסתם של גורמים זרים ממעמד הנתינים אל שכבת העלית,⁶ קבוצה זו כבר לא הורכבה אך ורק מעבדיו הנאמנים של הסלטאן. טענתי היא ששינוי חברתי זה השפיע באופן ניכר על התסריטים הרגשיים שקהילה זו יצרה בעניינם של בעלי חיים.

גוף העבודה מחולק לשלושה חלקים: החלק הראשון (פרק I) עוסק ברגש הפליאה ובאופן שבו התבוננות מעמיקה באובייקטים שונים נועדה לעורר אותו. בהסתמך על חיבורים אסלאמיים-קוסמוגרפיים שונים הדנים ב-'נפלאות הבריאה', אני מדגים כיצד האליטה העוסמאנית שאלה תיאוריה על אודות מצב מנטאלי של מבוכה (bewilderment) המוגדר כפליאה, ויישמה אותו כלפי בעלי חיים שונים, אמיתיים ודמיוניים כאחד. בעזרת בחינה של כתבי יד שונים וספרות מסע עוסמאנית, אני ממחיש את הפרפורמטיביות (performance) שהייתה לרגש זה בקרב האליטה העוסמאנית בעידן הקדם מודרני. עוד אני מראה כיצד בתקופת 'האימפריה הראשונה', מרבית התסריטים הרגשיים העוסקים בפליאה התמקדו בהצגתם של בעלי חיים כחלק מנפלאות הבריאה המעידים על חוכמת האל. בשונה מכך, התסריטים שנוצרו בידי קהילה רגשית זו במהלך 'האימפריה השנייה', התמקדו בגורם האנושי וביכולתם של בני אדם לשלוט בבעלי חיים שונים.

חלקה השני של העבודה עוסק ביראה ומכיל שני פרקים עוקבים (פרקים III-II). חרף העובדה שהמצב המנטאלי של יראה הוגדר בידי העוסמאנים גם הוא כמבוכה (bewilderment), חלק זה אינו עוסק בפליאה אלא ביראה שהופנתה כלפי כמה סלטאנים נבחרים ובעלי החיים שנזכרים בעניינם. אני מתייחס ליראה זו כאל תופעה חברתית המתקיימת רק כאשר חברי האליטה העוסמאנית הכירו בסלטאן כשליט כריזמטי. בהסתמך על המושג 'העללה היסטורית' (historical emplotment) שקבע ההיסטוריון היידן וייט (White), אני משתמש במושג 'העללה רגשית' ומאתר תסריטים שונים בתוך כרוניקות ומקורות מאוירים שנוצרו בידי האליטה ובהם נעשה שימוש בבעלי חיים בכדי לתאר יראה כלפי השליט העוסמאני.

⁵ Baki Tezcan, *The Second Ottoman Empire* (Cambridge: Cambridge University Press, 2010), 89-93.
⁶ Baki Tezcan, "The Second Empire: The Transformation of the Ottoman Polity in the Early Modern Era", *Comparative Studies of South Asia, Africa and the Middle East*, 29 (2009), 567; Tezcan, *The Second Ottoman Empire*, 227; Suraiya Faroqhi, "Politics and Socio-Economic Change in the Ottoman Empire of the Later Sixteenth Century", in Metin Kunt and Christine Woodhead (eds.), *Süleyman the Magnificent and his Age* (New York: Longman, 1995), 91-110.

פרק II עוסק במספר שליטים כריזמטיים מתקופת 'האימפריה הראשונה'. אני מתאר כיצד היסטוריונים בני המאה השש-עשרה הארוכה תיארו את דמותו הכריזמטית של גאזי סלימאן פאשא (מ.1357), בנו של אורהאן גאזי (ש.1324-1362). בתחילתה של תקופת 'האימפריה הראשונה', הודות להצלחות הכיבושים ורעיון הגאזה, הופיעו בכרוניקות עוסמאניות העללות רגשיות המתארות יראה כלפי שליטים שעסקו בכיבושים ובצייד לעיתים דחופות. אליהם הצטרף הסוס כבעל חיים כריזמטי, אשר שימש כבן לוויה בלתי נפרד של הגיבורים הללו, וזאת בהשפעת מקורות ספרותיים-גאזיים כדוגמת האפוס התורכי *דדה קורקוט (Dede Korkut)*. בנוסף, פרק זה מתמקד באפיון דמותו הכריזמטית של סלימאן ה-1 (ש.1520-1566), ששימש כאבטיפוס לעיצוב דמותם של סלטאנים מאוחרים יותר כמעוררי יראה. בהשפעת *ספר המלכים* הפרסי של המשורר פירדוסי (940-1020), מלבד הנרטיב העוסק בגאזה, בתקופה זו תסריטי יראה עיצבו את דמותו של השליט העוסמאני כגיבור אגדתי שיכול היה להכניע בעלי חיים שונים בקרב ואף להשתמש בהם לצרכיו האישיים במסעות הציד שניהל. באמצעות בחינת מקורות עוסמאניים ספרותיים והיסטוריים שונים מתקופה זו כדוגמת ה- *סלימאן-נאמה (Süleymânâme)*, אני מתאר כיצד בני האליטה טיפחו העללה אנתרופוצנטרית לפיה הייתה זו זכותו ואף חובתו של הסלטאן לנצל בעלי החיים שונים במהלך קרבות וציד בכדי להציג את עצמו כשליט כריזמטי.

פרק III עוסק אף הוא ביראה כלפי שליטים עוסמאניים כריזמטיים ובעלי החיים שלהם, אך מתמקד בתקופה הפוסט-סלימאנית שמסמלת גם את תחילתה של 'האימפריה השנייה'. אני מדגים כיצד דמותו של סלימאן ה-1 הטרידה את מנוחתם של הסלטאנים שבאו אחריו אשר שאפו, לא תמיד בהצלחה, להיחשב כשליטים מעוררי יראה באמצעות הקריטריונים שהלה הכתיב. מראד ה-3 (ש.1574-1595) למשל נודע כסלטאן לא פעלתי במיוחד שאהב להסתגר בארמון. מציאות זו חייבה את היסטוריון החצר העוסמאני ליצור חיבורים עם העללה רגשית שונה, לפיה אישיותם הכריזמטית של השליטים העוסמאניים נבעה מעצם השתייכותם למשפחת עוסמאן ולא בשל הישגיהם הצבאיים או יכולות הציד שלהם. כפי שבא לידי ביטוי למשל ב-*ספר המיומנויות (Hünernâme)*, התוצאה של מהלך זה בפועל הייתה אפיון דמותו של הסלטאן באמצעות סממנים בעלי ממד אגדתי והצגת נרטיב היסטורי אקו-צנטרי שהעניק לבעלי חיים שונים את היכולת להכיר באישיותו הכריזמטית של הסלטאן מבלי שהלה יתאמץ להכניעם באופן פיזי. ואולם, ככול שנכנסים אל תוך מחוזותיה של 'האימפריה השנייה', נראה כי נרטיב זה שהתפתח בתקופתו של מראד ה-3 הפך ללא רלוונטי ואף למביך בעיניהם של בני האליטה החדשה

בתקופה זו. דיון על אודות הכריזמה של סלטאנים כדוגמת אחמד ה-1 (ש.1603-1617), עוסמאן ה-2 (ש.1618-1622), ומחמד ה-4 (ש.1648-1687) חושף כי היסטוריונים עוסמאנים בני התקופה נאלצו לזנוח את הקריטריונים שעיצבו את סלימאן ה-1 כמעורר יראה ולפתח קריטריונים חדשים, לפיהם נדרשו מהשליטים לספק הצלחות הנראות לעין.

חלקה השלישי של דיסרטציה זו (פרק IV) עוסק ברעיון של **רצפים רגשיים** כלפי בעלי חיים. גם בחלק זה נבחנת התעוררות רגשית של פליאה ויראה, אך במסגרת אווירה שונה של קרנבל המייצרת, גם אם לזמן מוגבל, מרחב אלטרנטיבי שלא חלו עליו הנורמות החברתיות שהיו מקובלות על בני האליטה בחיי היום-יום. פרק זה עוסק במפגש של האליטה העוסמאנית עם הופעות בעלות ממד קרקסי שבהן נוצרו אווירות רגשיות שונות כלפי בעלי החיים המופיעים. אני מנתח מספר הופעות כאלו באמצעות עיקרון הקרנבל ('world upside-down') שתיאר חוקר הספרות מיכאל בכטין (Bakhtin). עקרון זה משמש כהוכחה נוספת לטענה שרגשות כלפי בעלי חיים תלויים בתכתיבים תרבותיים שאינם אוניברסאליים. מכיוון שהופעות אלו בוימו בעזרת מאלפים מיומנים, בעלי החיים המופיעים לא הוצגו בהתאם לאופיים החייתי המקובל. יתר על כן, האווירה הרגשית שנוצרה במהלך ההופעות לא הייתה זהה בהכרח לתגובה הרגשית הצפויה ממפגש עם בעל חיים המופיע שלא במסגרת הקרנבל. באמצעות ניתוח של הופעות הלוקחות משני ספרי פסטיבלים עוסמאניים, המתארים את קורותיהן של חגיגות אימפריאליות שנחגגו ב-1582 וב-1720, אני מדגים כיצד קוראים שהשתייכו ל-'אימפריה הראשונה' לא הסתפקו באווירות ההומוריסטיות או המפחידות שהופעות אלו ייצרו, אלא נתבקשו להרהר בהן בכדי להגיע לרמה רגשית גבוהה יותר של פליאה ויראה. לעומתם, קוראי 'האימפריה השנייה' נתבקשו להתמקד אך ורק בחוויות האסתטיות שהופעות אלו יצרו ולא נתבקשו להגיע לכדי התעוררות רגשית מורכבת יותר.

בפרק הסיכום, אני דן באופן שבו השיח על אודות ה-'Animal Turn' ובחינת מקורות היסטוריים באמצעות שימת דגש על רגשות מסייעים לנו להבין טוב יותר את החברה העוסמאנית השלטת בעידן הקדם מודרני. לאחר מכן, אני עוסק בקצרה בשינוי נוסף שעבר על חברה זו במאה התשע-עשרה שבמהלכה עברה האימפריה העוסמאנית תהליכים של מודרניזציה. אני מצביע על מספר אפשרויות למחקר עתידי בתחום חקר בעלי החיים בתקופה זו שבה ניתן לראות שוב שינוי במבנה האליטה העוסמאנית גם כקהילה רגשית.